

Tisza Kálmán – egy emlékezetünkben méltatlanul háttérbe szorított miniszterelnök

Kozári Monika

történész, főosztályvezető, MTA Doktori Tanács titkárság, Budapest

A 19. századi magyar történelemből kevés valóban jól ismert politikusunk van. Azokra emlékszünk igazán, akiket a zaklatott 20. századi történelmünk a maga kacsaringóival hagyott felszínre jutni, vagy éppen valamilyen megfontolásból elő is segítette, hogy emléküik fennmaradjon. Kiemelt szerep jutott Kossuth Lajosnak, Deák Ferencnek és Eötvös Józsefnek, talán még Batthyány Lajosnak és Széchenyi Istvánnak. A többiekre nem, vagy alig emlékszünk. Az utókor nem szótartotta Tisza Kálmánt sem, pedig majdhogynem az egész életét a politikában töltötte, és miniszterelnökségének 15 éve is Magyarország óriási szellemi és anyagi gyarapodását hozta.

Indíttatás

A nagy múltú Tisza családnak már a török korból is ismerjük őseit,¹ de az ősi birtokot a hódoltság idején elvesztették. A család az új birtokszerző, László révén 1760-ban települt meg Geszten, Bihar vármegyében. Tisza Kálmán 1830-ban már olyan családba született bele, ahol a műveltség érték volt. A geszti kastélyban – amely bár földszintes volt, de igényesen berendezett –, már a birtokszerző megalapította a családi könyvtárat, amelyben a magyar nyelvű könyvek mellett angol, francia és német nyelvű munkák is voltak.² A Tiszák jómódú nagybirtokos családnak számítottak, bár nem voltak főnemesek. Kelet-Magyarország egyik legrangosabb családjaként 20000 holdon gazdálkodtak, nem véletlen tehát, hogy jó partinak számítottak. Tisza Kálmánnak mind a nagymamája, mind az édesanyja a Teleki grófok családjából származott, előbbi Teleki Katalin, utóbbi Teleki Júlia volt. Kálmán is grófkisasszonyt vett felesé-

¹ A Tisza család történetéről, Tisza Lajos karrierjéről és családjáról lásd Visi Imre: *Tisza Kálmán. Politikai jellemrajz. A tízéves miniszterelnöki jubileum alkalmából. Továbbá Emlékbeszéd Borosjenői Tisza Kálmán tiszteleti és igazgatósági tagról.* Írta és az Akadémia 1905. május 14-iki közülésén előadta Hernádvécsei Vécsey Tamás rendes tag. Budapest, 1905, Hornyánszky Kiadó. Kozári Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere.* Bp, 2003. Napvilág; Uő: *Tisza Kálmán.* Bp. 2019. Gondolat.

² Czeglédi László: *A Tisza család geszti könyvtára.* In: *Könyv és Könyvtár*, 27. köt. 2005. 263-287.

gül, Degenfeld-Schomberg Ilonát. A családi legendárium szerint ezek a házasságok, a nagyszülőké, a szülőké és Kálmáné is jól sikerültek, a felek nem kizárólag érdekből kötötték össze az életüket.

Tisza Kálmán édesapja Tisza Lajos, a hírhedt bihari adminisztrátor, a Habsburg-udvar kiszolgálója volt. Kettejük politikai nézetei nem találkoztak. A házitánítók a családnál liberális szelleműek voltak, lehet, hogy kevésbé az apa, sokkal inkább az anya választása révén, bár ennek ellentmond, hogy Szőnyi Pál házitánító Tisza Lajos költségén tanulhatott a Berlini Egyetemen. Kálmán és bátyja, László, valamint az öccse, Lajos³ magántanulók voltak ugyan, de a Debreceni Református Főiskolán a gimnáziumi anyagból évente levizsgáztak.⁴

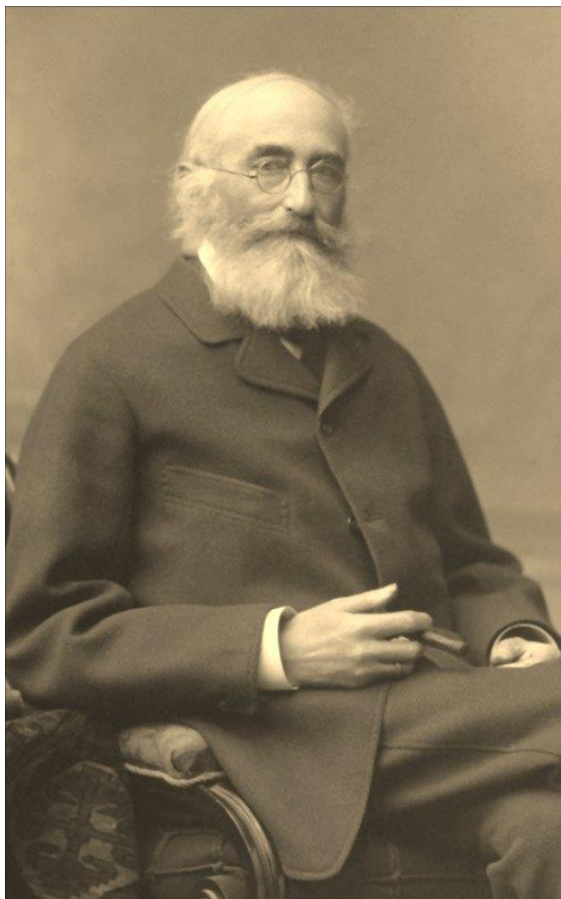
Tisza Kálmánra és testvéreire óriási hatással volt az 1848-as forradalom és szabadságharc. Előbb Kálmán is nemzetőrnek állt, de nagyon magas és vézna alkata miatt nem volt katonának való, így hamarosan inkább minisztériumi segédfoglalmazóként szolgált. 1849-ben a Honvédelmi Bizottmánnal Debrecenbe költözött. A szabadságharc bukása után a szülők elmenekítették a fiukat, külföldre küldték tanulni. Azt biztosan tudjuk, hogy Poroszországban és Angliában jártak, de elképzelhető, hogy a két és fél –három év távollét alatt más nyugat-európai országokban is megfordultak.

Tisza Lajos 1856-ban elhunyt, Kálmánra hagyta a geszti birtokot. Talán azért nem Lászlóra, a legidősebb fiúra, mert ő már letelepedett Erdélyben, gyökeret vert és nem akart családjával visszaköltözni Gesztre. Kálmán lett a családfő és a gazdálkodás mellett övé lett a család gondja is. De számára az 1850-es évek korántsem csak gazdálkodással teltek, mert a nagyszalontai helvét hitvallású egyházmegye 1855-ben segédgondnokává választotta.⁵ Ezt a funkciót öelőtte 1831-től édesapja töltötte be. Amiben apa és fia tökéletesen egyet tudtak érteni, az a református egyház szolgálata volt. Kálmán életében jelentős állomás volt a gondnoki megbízatás, mert első közszerepléseire az udvarnak előbb a protestáns középiskolák oktatási autonómiáját sértő rendelete, majd a protestáns egyház autonómiáját korlátozni kívánó 1859. szeptember 11-i Protestáns Pátens elleni fellépésére éppen ebben a minőségében került sor. A Tiszántúli Református Egyházkerület 1857. augusztusi gyűlése az ő javaslatára mondta ki ragaszkodásukat oktatásuk autonómiájához, majd az Egyházkerület 1860. január 11-én

³ A testvérek: László (1829–1902), Kálmán (1830–1902), Lajos (1832–1898), Domokos (1837–1856)

⁴ *Jegyző-Könyv melybe a debreczeni ref. főiskolai oktatók által magán-vizsgálat útján megvizsgált és bizonyítványt nyert egyének beiratnak.* 14. és 16.lap = A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára. II.1.g.1. – Köszönöm Gaál Botond professzornak, hogy a jegyzőkönyvet olvashattam.

⁵ Az egyházmegye a magyarországi református egyházszerkezetben az egyházkerület alá tartozó egység, élén az esperessel és egy vagy több világi gondnokkal. A Tiszántúli Egyházkerületnek a 19. század közepén 13 egyházmegyéje volt.

Debrecenben megtartott gyűlésén ugyancsak ő volt az, aki a gyűlés hivatalos betiltásának engedelmeskedni akaró Balogh Péter helyettes püspökkel szemben (a püspöki szék 1855 óta betöltetlen volt) a gyűlés megtartását a mintegy ötezer főnyi egybegyűlttel elfogadtatta. Tisza Kálmán tagja lett annak a küldöttségnek is, amely a gyűlés határozatát Bécsbe vitte, hogy az uralkodó elé terjeszthessék, de ott nem kaptak audienciát. Ezzel szemben a helyettes püspököt többedmagával (Tisza Kálmánt is) bíróság elé idézték. Elítélésük csak azért maradt el, mert az udvar végül visszavonta a pátenst.⁶ Bátor kiállása és beszéde, Tiszát országosan ismertté tette.

Ellenzékben

1860-ban – Ausztria nemzeti helyzeteinek megromlása,

az itáliai fronton elszenvedett vereségek következtében –, ha csak átmenetileg is, enyhült a bécsi neoabszolutizmus nyomása. Az ún. *Októberi diploma*, majd az 1861-i *Februári pátenst* lehetővé tette az önkormányzatok visszaállítását, valamint az országgyűlés összehívását. Debrecen városa már 1861. február 6-án 29 főt választott meg díszpolgárává, többek között Kossuth Lajost, Deák Ferencet, Teleki Lászlót, Klapka Györgyöt és Tisza Kálmánt. A március hónapban megtartott országgyűlési választásokon pedig utóbbit a város első – a város elitje által dominált Péterfia és Csapó utcai – választókerületében országgyűlési képviselővé is megválasztották. Tisza az országgyűlésen a 48-as törvényekhez ragaszkodó ún. Határozati Párthoz csatlakozott, sőt, annak – Teleki László 1861. májusi öngyilkossága után – politikai vezetője lett. Az engedményeket keveslő hazai nyílt elégedetlenség hatására azonban az udvar hamar visszavonta enged-

⁶ Zsilinszky Mihály szerk. *A magyarhoni protestáns egyház története*. Bp. 1907. 692–721.

ményeit, s a Februári Pátens értelmében a politikát újra az összbirodalmi centralizáció irányába fordította. Az országgyűlést – amelyen a Tisza által vezérelt Határozati Párt alulmaradt a Deák által vezérelt Felirati Párttal szemben – az uralkodó feloszlatta. Új választásokra csak 1865-ben került sor, amelynek során Tisza ismét elnyerte Debrecen első kerületének mandátumát, amit – újabb választások eredményeképpen – egészen 1878-ig meg is tudott tartani. Országgyűlési vezérként ugyanakkor nem vállalta annak ódiúját, hogy miattuk hiúsuljon meg az udvarral való kiegyezés. Fokról-fokra haladt Balközép néven párttá alakult táborával abba az irányba, hogy a kiegyezés tényét elfogadják, ami nekik is érdekükben állt. A kiegyezés 1867-ben megvalósult formájával szemben viszont fenntartásokat fogalmaztak meg. Sokkal lazább kapcsolatot akartak Ausztriával, ténylegesen csupán perszónáluniót. Ferenc Józsefet a balközép is elfogadta uralkodónak, vagyis ebben a tekintetben ugyanoda jutottak 1849-től az 1860-as évek közepéig, ahova a Deák-párt is. Viszont nem fogadták el a közös ügyeket, nem akartak Bécsben közös minisztériumokat, elleneztek a gazdasági közösség néhány elemét, önálló külgazdaságot és saját külpolitikát akarva, és legfőképpen – különösen kezdetben – nem voltak hajlandók a közös ügyek rendszeres újratárgyalását folytató delegációk intézményének elfogadására. A Balközép Pártban 1867-ben lezajlott egy elég nagy fordulat. 1867. júniusi programjukban megmutatták, hogy valóban a Deák-párt és az Andrássy kormány lojális ellenzéke,⁷ és ténylegesen így is viselkedtek a parlamentben. Emiatt kis híján szakadásra került sor a Balközép Pártban, ezért 1868 tavaszán kiadtak egy rövid, a zöm számára elfogadható, elég radikális programot, amely elérte, hogy a párt nagy része együtt maradt, a szélsőbaloldaliak azonban ekkor már teljesen elhatárolódtak tőlük.

Tisza Kálmán és a Balközép Párt, valamint Andrássy Gyula gróf kormánya között valóban jó együttműködés alakult ki, amely az országgyűlésben zajló éles vitákból nem tűnt ki, de az eredményekben megmutatkozott. Andrássy 1867. február 17. és 1871. november 14. között volt Magyarország miniszterelnöke. Ez alatt az idő alatt kormánya megvalósította mindazt, ami a balközép 1867. júniusi programjában szerepelt, és az ország fejlesztését szolgálta.⁸ Vagyis a Balközép Párt júniusi programja valóban reális kormányprogram volt, a balközép kemény és harcos parlamenti jelenléte pedig óriási segítség Andrássy Gyulának és kormányának Béccsel, az udvarral szemben. Az udvar nem sok figyelmet fordított a szélsőbalra, viszont annál jobban tartott a Balközép Párttól, amely komoly politikai erő volt az országban, és amelynek esetleges hatalomra kerülése mély el-

⁷ A kifejezés Podmaniczky Frigyes: *Férfi korom. 1850–1875.* című kéziratos naplójának IV. kötetéből származik. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, G.H. 1297.; M. Kondor Viktória: *Az 1875-ös pártfúzió.* Budapest. 1959. 28.; Kozári Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere.* 132–137.

⁸ Részletesen lásd: Kozári Monika: *Andrássy Gyula.* Bp. 2018. Gondolat Kiadó.

lenérzéssel, félelemmel töltötte el az udvart. Tisza Kálmánt Sobrinak csúfolták, azaz banditát, útonállót láttak benne, persze nem a szó eredeti értelmében, hanem politikai tekintetben.

Az Andrássy kormány időszakában mindössze egy országgyűlési választásra került sor, 1869-ben. A Balközép Párt óriási reményekkel indult neki, az eredmény pedig csalódás volt.⁹ A párt nyert ugyan valamennyi kerületet a Deák-párt rovására, de nem jutott többségre, nem alakíthatott kormányt, nem került abba a helyzetbe, hogy a kiegyezési rendszert jobbító javaslatait Ferenc József elé terjeszthesse. A párt képviselőinek a létszáma és vele együtt az országgyűlési frakció heterogenitása viszont megnőtt. A választások eredményeképpen a Balközép Párt 105 képviselői helyet nyert el, a Deák-párt 246 mandátumhoz jutott, a szélsőbal, új nevén 48-as párt 41 mandátumot szerzett és 17 nemzetiségi képviselő jutott be a parlamentbe.¹⁰ A választási rendszer és annak visszásságai nagymértékben járultak hozzá az eredmény kialakulásához, ezért ez a választási eredmény nem tükrözi hűen, hogy az emberek 1869-ben ténylegesen mit gondoltak Magyarországon a kiegyezésről. Helytállónak tűnik az a következtetés, hogy a kiegyezés a Deák-párt győzelme ellenére a magyarlakta területeken megbukott.¹¹ Tisza a választások eredményét Jókainak írt levelében úgy értékelte, az történt, amit ő előre is várt: „erősödés, de még többségre nem jutás. Nem teljes eredménye még küzdelmeinknek, de biztos jele annak, hogy az eredmény útján vagyunk”.¹²

Tisza Kálmán Debrecen első választókerületében újra nyert. Megválasztásában nagy szerepe volt annak, hogy Debrecen mind ellenzéki múltja, mind a lakosság sajtószerepe, a nemesi állásponthez közelálló civis polgári szemlélete a Tisza által képviselt párthoz kötötte.¹³

Tisza Kálmán és pártja ennek a választásnak a tapasztalataiból még nem jutott arra a következtetésre, hogy választások útján nem tudnak hatalomra kerülni. Ellenkezőleg, reménykedtek abban, hogy az majd a következő választáson sikerülni fog, hiszen már most is tettek egy lépést előre. Azonban ebben a reményükben a következő választáson csalódtak, és pár év útkeresés után végül Tisza

⁹ A választások teljes kérdéskörére lásd: Gerő András: *Az elsőprő kisebbség*. Népképviselő a Monarchia Magyarországon. Budapest, 1988, Gondolat, átdolgozott kiadása: Bp. 2017. KKETTK Közalapítvány.

¹⁰ Jónás Károly: *Pártpanoptikum – 35 választás, 256 párt – Magyarországon*. Budapest, 1990. 24.

¹¹ Vö. Gerő András: *Az elsőprő kisebbség*.

¹² Tisza Kálmán levele Jókai Mórhoz, 1869. márc. 31. OSZK Kézirattára, Fond V/594.

¹³ Irinyi Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás Debrecenben (1867–1918)* – In: *Debrecen története* 3. kötet. 1849–1919. Szerkesztette Gunst Péter. Debrecen, 1997. 267–418.

Kálmán 1875-ben a Deák-párttal való fúzió mellett döntött. 1875. október 20-án pedig Ferenc József kinevezte Tisza Kálmánt Magyarország miniszterelnökévé.

Miniszterelnökségének eredményei

Tisza 1890. március közepéig, 15 éven keresztül volt Magyarország miniszterelnöke.¹⁴ Kormányzása alatt jött létre a történeti Magyarország 1918-ig érvényben lévő végleges közigazgatási beosztása. A reform felszámolta az addig széleskörű jogokkal rendelkező székek és kerületek (köztük a Hajdú Kerület) különállását, és ezeket betagoalta a megyerendszerbe. Csökkentette az ún. önálló törvényhatósági jogú városok számát (71-ből 24 maradt). 1880-ban lépett hatályba Magyarország első magyar nyelvű büntető törvénykönyve, az ún. Csemegi-kódex. 1881-ben állították fel az országos hatókörű csendőrséget, amely a kisebb városokban és a falvakban látta el a karhatalmi funkciókat, míg az önálló törvényhatósági jogú városok a rendőrség hatókörébe kerültek.

Bár a politikai élet és a közigazgatás is modernizálódott és szakszerűsödött valamelyest, de igazán nagy mértékű fejlődés a gazdaságban és a szellemi életben következett be. Eredményeit – a gazdaságban, a tudásban, a műveltségben elért produktumait – ma is lépten-nyomon láthatjuk, hiszen épített és szellemi környezetünk ma is számtalan emléket hirdeti a 19. század utolsó negyede és a 20. század első másfél évtizede tevékenységének. Bár ennek nem minden eleme köthető közvetlenül Tisza miniszterelnöki éveire, összefoglalásuk mégis jól jellemezheti azt a kort, amelynek őt a kortársak – „Tisza Kálmán kora” néven – névadójának tekintették. Nem minden alap nélkül, hiszen ezen – a dualizmus fél évszázadán – belül a leghosszabb ideig ő irányította az ország életét.

A politikai élet stabilitása adott lehetőséget és biztonságot a gazdaság fejlesztéséhez. A liberális, polgári állam a szabad verseny feltétlen híve volt. Szemlélete miatt támogatta a kapitalista fejlődést, de minél kevésbé akart közvetlenül beavatkozni a gazdasági életbe. Arra törekedett, hogy olyan törvényeket alkosson, és a szabályozókkal úgy alakítsa a környezetet, hogy ezek – a gazdaság kapitalista fejlesztése és a szabad verseny – érvényesülhessenek, biztosítva a magánvállalkozás szabad kifejlődésének a feltételeit, és mindenekelőtt a gazdasági tevékenység kereteit. Időnként az állam mégis kénytelen volt feladni teljes kívülállását és beavatkozni, például ipartámogatással vagy agrárvámokkal.

¹⁴ A korszak általános ismertetését lásd: Kozári: *Tisza Kálmán*, 2003. 256–303, 358–427.; Kozári: *Tisza Kálmán*, 2019. 163–195., 235–276.; Gunst Péter–Míru György–Veliky János–Velkey Ferenc: *Polgárosodás és szabadság. (Magyarország a XIX. században)*. Szerk: Veliky János. Bp. 1999.; Csorba László: *A tizenkilencedik század története*. Bp. 2000. 193–197.; Kozári Monika: „Homokszemre homokszemet, téglára téglát...”. *Tisza Kálmán szerepe Magyarország történetében*. In: Arcképek az Osztrák-Magyar Monarchiából. Szerk: Gerő András. Bp. 2021. 217–248.

A kiegyezést követő gyors ütemű gazdasági fejlődés azonban nemcsak a szerencsés belpolitikai helyzettel volt magyarázható, hanem a kedvező nemzetközi körülményekkel is. 1850–1873 között konjunktúra volt Európában, amely éppen a kiegyezés idején érte el a tetőpontját. Mindez olyan időszakban történt, amikor Oroszország gabonakivitele átmenetileg csökkent a krími-háború és az oroszországi jobbágyfelszabadítás miatt, az indiai gabona mennyisége a szipolylás miatt, és az észak-amerikai gabona versenye még nem jelentkezett. Mindennek következtében a mezőgazdasági termékek ára is emelkedett. A magyar mezőgazdaság jó helyzetbe került.¹⁵

Az európai ipari fellendülés az élelmiszer- és a nyersanyagszükségletet növelte meg, tehát megnőtt a mezőgazdasági termékek iránti kereslet, s ez az agrárjellegű Magyarország – ahol a lakosság 75–80 százaléka még a mezőgazdaságból élt és az agrárszféra adta a nemzeti össztermék kétharmadát – mezőgazdaságának fejlődésére is kedvezően hatott. A konjunktúra következtében gyorsan nőtt a szántóföldi termelésbe vont terület nagysága, ami viszont azzal a következménnyel járt, hogy csökkent a legelőterület és az állatállomány, kevesebb szarvasmarhát tartottak. Terjedtek a mezőgazdaságban a vaseszközök, amelyek ugyan még állati vontatásúak voltak, de már kevesebb igaerőt igényeltek. Terjedőben volt a nyomásrendszerről a vetésforgóra való áttérés is az egész országban. A vetésforgó miatt pedig egyre nagyobb területen termesztettek kapásnövényeket, kukoricát, burgonyát. Az aratásnál áttértek a sarlóról a kaszára, ami időmegtakarítást jelentett. És megjelent az első mezőgazdasági gép, a cséplőgép. A külterjes félnomád jellegű állattenyésztésről áttértek az istállózó állattartásra. Még egy ideig gyapjúkonjunktúra is volt, a juhtartás is növekedett. Megérte lovat tartani, mert a mezőgazdaságnak és a hadseregnek egyaránt szüksége volt rá, volt piaca.¹⁶

Az 1870–1880-as évek fordulójától már nemcsak a nagybirtokokon, hanem a parasztgazdaságokban is megindult az istállózó állattartás. A termesztett takarmányon tartott állatok hamarabb érték el a vágósúlyt, és több tejet adtak. Igaz, hogy ehhez a 19. század utolsó harmadában a fajtaváltás is hozzájárult. Az 1880-as évek elejétől nőtt az állatállomány, aminek az volt az oka, hogy a '70-es évek közepén megjelent tengerentúli – elsősorban amerikai gabona – annyira letörte a piaci árakat, hogy 1878-ban a magyarországi önköltség nagyobb volt, mint a piaci ár. A gazdaságoknak – és ez nagyjából egyformán zajlott a nagybirtokokon

¹⁵ Gunst Péter: *A gazdaság modernizációja és A polgári társadalom kiformalódása fejezetek* = In: Gunst-Míru-Veliky-Velkey: *Polgárosodás*, 1999. 198-261.

¹⁶ Orosz István: *A mezőgazdaság modernizálása*. Magyar Tudomány, 1989. 10–11. 821–831. Újraközlés: Magyar gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény. XVIII-XIX. század. Bp. 2003.; Szuhay Miklós: *A mezőgazdaság kapitalizálódása 1848–1918*. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Szerk: Gunst Péter. Bp. 1998. 137–161.

és a parasztgazdaságokban – alkalmazkodniuk kellett a megváltozott helyzethez, ami az állattartás növelésével volt lehetséges. Erre ösztönzött az is, hogy a városi népesség gyors ütemben növekedett, jó piaca lett a húsnak és tejtermékeknek.

A 19. század utolsó évtizedeiben ennek ellenére gyorsan nőtt a szakadék a nagybirtokok, főleg az arisztokraták birtokai, és a parasztgazdaságok gazdálkodása között. A nagybirtokok hamarabb tudtak modernizálódni, meg tudták venni a korszerű gépeket, eszközöket. Náluk megjelentek az új termelési eljárások és új növényfélések (mint például takarmányfélék, cukorrépa). Volt pénzük megvenni az új növény- és állatfajtákat.¹⁷ Az első tejszövetkezetet is nagybirtokosok hozták létre Magyarországon.¹⁸ A parasztgazdaságoknak csak egy része, és csak szerényebben tudták követni a nagybirtokokat.

Az 1850-es évektől Magyarországon is eljött az ipari forradalom kora. Előfeltételei közül azonban sok minden hiányzott, ami Nyugat-Európában megvolt. Először is alacsony volt az iparosodás foka. Az aktív népességnek még csak egytizede élt iparból vagy bányászatból. A céhes és a manufaktúrális ipar sem volt fejlett, sem technikai színvonalát, sem a szakembergárdát tekintve. A céhrendszert törvényileg csak 1872-ben, a kiegyezés után számolták fel. Az oktatás nagyon fejletlen volt, a szakirányú oktatás meg végképp hiányzott.¹⁹ Nemcsak szakmunkásokból volt hiány, mérnököket sem képeztek itthon. A kiegyezés utáni gazdasági és kulturális fejlesztés azonban meg tudta változtatni ezt a kilátástalan helyzetet, és Magyarország képes volt nagy tempóban ledolgozni ezeket a hátrányait. Kezdetben azonban „importálni” kellett mindent: a tőkét, a technikát, a technológiát, a szakmunkásokat és a mérnököket.

A magyar ipari fejlődésben érthető módon az élelmiszeripar volt a domináns, hiszen a mezőgazdaság megtermelte hozzá a nyersanyagot. Az élelmiszeriparon belül a malomipar volt a vezető ágazat. Egészen az 1890-es évekig Budapest volt a világ legnagyobb malomipari központja, akkor a második helyre szorult Minneapolis mögött. A malomipar mellett a cukoripar, a szeszipar, a konzervipar és a húsfeldolgozó ipar voltak a legjelentősebbek. Nagyon fejlődött a dohánygyártás és a faipar.

Az állam különféle eszközökkel segítette az ipar fejlődését. Tisza Kálmán miniszterelnöksége alatt négy ipartámogató törvény született.²⁰ Elsősorban adó-

¹⁷ Tóth Tibor: *A nagybirtoküzem gazdálkodásának mérlege*. In: *Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig*. Bp. 1977. 349–365.

¹⁸ Vörös Antal: *A tejszövetkezetek szervezése és működése*. In: *A belterjes gazdálkodás és állattenyésztés Moson megyében*. Agrártörténeti Szemle, 1964. 3-4. 320–331.

¹⁹ Kövér György: *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1913*. Bp. 1982.

²⁰ Berend T. Iván – Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon*. Bp. 1975.

kedvezményt nyújtottak, de emellett nagyon jelentős támogatást jelentett a vasúti tarifarendszer átalakítása, a szállítás megkönnyítése. Az állam tulajdonosként is fejlesztett a gyáriparban. Például a hagyományosan állami tulajdonban lévő diósgyőri kincstári vasműveket az 1880-as években korszerűsítette és új kohókat épített, illetve létrehozta az Államvasutak Gépgyárát Budapesten, amihez megvásárolt két gyárat.

Az 1880-as évekig a magyar iparban – néhány nagy gyárat leszámítva – még nem dolgoztak gépekkel. Ekkor azonban nagyarányú gépesítés kezdődött, és sorra jöttek létre a gyártelepek. Ez a gépipar számára egyre növekvő piacot jelentett. Egy-két évtized alatt kiépült a magyar gyáripar, és a nagyipar vált az iparosodás meghatározó tényezőjévé. Azokban az ágazatokban, ahol a gyáripar kifejlődött, a hagyományos céhes kisipar és a háziipar gyorsan tönkrement. Magyarországon, mint általában a tőkeszegény országokban, az volt a jellemző, hogy nem családi vállalkozásokból, korábbi műhelyekből nőtték ki a gyárak, hanem szinte kizárólagosan részvénytársasági alapon szerveződtek. A megkésített fejlődésből pedig előnyt lehetett kovácsolni, mert a kor élenjáró technikáját vették át, és nem járták be azt a hosszú utat, amelyet a nyugat-európai ipar a fejlődése során megtett.

Kiugró fejlődés mutatkozott a nehézipar egyes ágaiban, mint a bányászat (széntermelés, vasércbányászat), vaskohászat, gépgyártás, ami összefüggött a vasútépítéssel, a mezőgazdaság gépigényével, később pedig a városi infrastruktúra (víz- és csatornahálózat, vezetékes gáz öntöttvas csőhálózata) kiépülésével, majd a városi tömegközlekedés kialakulásával. A gépgyártásnak több mint a fele Budapestre összpontosult, de kialakult még néhány ipari centrum, mint például a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt., amely 1881-ben két részvénytársaságból jött létre. Megindult az acélgyártás. A magyar gépiparnak voltak olyan ágai, amelyek nemzetközileg is jelentősek voltak és exportra is termeltek, mint a járműipar és a hajógyártás. A MÁVAG mozdonyainak, a Ganz-gyár és a Győri Vagongyár vagonjainak, az Óbudai Hajógyárnak és a Ganz-Danubius fiumei tengeri hajógyárának komoly külföldi piacai voltak. A MÁVAG az 1500. mozdonyával 1900-ban a párizsi világkiállítás nagydíját nyerte.

Az ipari forradalom második szakaszában elterjedtek az új energiahordozók (olaj, elektromos energia), amelyek új ipari ágazatokat hoztak létre. A kőolaj és az elektromos energia ipari alkalmazásának elterjedése maga után vonta a vegyipar fejlődését. Elsősorban vegyipari nyersanyagokat és segédanyagokat gyártottak. Megnőtt a villamos gépek iránti igény. A lóvasutat hamarosan kiszorította a villamos, a transzformátor alkalmazása pedig lehetővé tette a városi közvilágítás kiépítését. A transzformátor a Ganz-gyár három mérnökének, Zipernovský Károlynak, Bláthy Ottónak és Déry Miksának 1885-ben szabadalmaztatott világhírű találmánya volt. Az ipari fejlődés növekedési üteme lényegesen meghaladta a mezőgazdaságét.

A 19. század közepén már a szállítás, a piacokra való eljutás sem ütközött akkora nehézségekbe, mint korábban, mert Nyugat- és Közép-Európában rohamosan épültek a vasútvonalak. Magyarországon a kiegyezés évében 2160 km volt a vasútvonalak hossza, 1890-ben már meghaladta a 11000 km-t, 1914-re pedig 21 800 km-re nőtt. A Dunán gőzhajók jártak, a vízi szállítás is gyorsult és fejlődött.²¹

A gazdaság fejlődésének mind a mezőgazdaságban, mind az iparban alapvető feltétele volt a tőkeképződés, és annak beáramlása a gazdaságba.²² A külföldi tőke idevonzása mellett fontos volt, hogy belföldön is kiépüljön a hitelszervezet. A külföldi tőke érdeklődött az Osztrák-Magyar Monarchia iránt, de a Monarchia nem állt elsődleges helyen a nagyhatalmak tőkekihelyezésében.

Magyarországon az ősiség eltörlése (1848) tette lehetővé, hogy megfelelő fedezet álljon rendelkezésre a bankok számára a hitelnyújtásnál, azzal, hogy a birtokokat mobilizálhatóvá, eladhatóvá tette. A hitelszervezet nagyon gyorsan kiépült, és komoly szerepet játszott a hazai tőkeképződésben és abban is, hogy a külföldi tőke gyorsan beáramoljon az országba. Fő feladata az volt, hogy a kisemberek pénzét összegyűjtve megfelelő beruházásokba elhelyezze, mert az arisztokraták és nagybirtokosok kezén nemzetközi összehasonlításban kicsi tőke halmozódott föl, amely nagyobb vállalkozások megvalósításához még a kereskedő tőkével együtt sem volt elegendő.

A kiegyezés évében öt bank és 79 takarékpénztár, illetve hitelszövetkezet foglalkozott pénzügyletekkel Magyarországon. 1890-ben már 1225 hitelintézet működött. A nagy bankok, a külföldi alapításúak is, először általában Pesten alakultak, majd fokozatosan behálózták fiókjaikkal az ország nagy városait. Ezzel párhuzamosan alakultak kisebb, helyi igényeket kielégítő bankok, takarékpénztárak és hitelszövetkezetek.

A közép- és kisparasztok nehezen jutottak hitelhez, mert a nagy hitelintézetek számára ők nem számítottak jó ügyfélnek. Hitelszövetkezetek alakultak, amelyek próbáltak ezen a problémán segíteni. Az agráriusok 1886-tól segítséget nyújtottak ahhoz, hogy olyan hitelszövetkezeteket hozzanak létre, amelyek nem a haszonszerzést tekintették céljuknak. Ezek mellett felekezeti és nemzetiségi alapokon is alakultak hitelszövetkezetek.

A gazdasági modernizáció elképzelhetetlen volt az infrastruktúra fejlesztése nélkül. A közlekedés óriási fejlődésen ment keresztül, a vízepítéssel pedig a század végére megváltoztatták az ország természeti arculatát. Lecsapolták a mocsarakat, elvezették a belvizeket, szabályozták az Alföld folyóit és gátakat épí-

²¹ Fónagy Zoltán: *Modernizáció és polgárosodás*. Debrecen, 2001.; Kozári Monika: *A dualizmus kora*. Bp. 2009.

²² Berend T. Iván - Ránki György: *Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867–1914*. In: *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX.–XX. századi történetéről*. Bp. 1974. 36–58.

tettek. Mindezek a munkák rengeteg munkaalkalmat teremtettek, javarészt kézi erővel, kubikosokkal folytak.

Az állam az 1880-as évektől már építettként is szerepet vállalt a vasútépítésekben. 1880 és 1891 között a Magyar Államvasutak kezelésébe vették majdnem az összes fővonalat, mert a vasúthálózat – amelyet a gazdaságélénkítés egyik legfontosabb eszközének tekintettek –, így volt ennek a célnak a szolgálatába állítható és a leggazdaságosabban üzemeltethető. Baross Gábor, Tisza Kálmán kormányának közlekedési és közmunkaügyi minisztere zónatarifa rendszert vezetett be, amely olcsóbbá tette a nagy távolságokon az áru- és a személyszállítást. Ez az intézkedés azt eredményezte, hogy a MÁV forgalma nagyon megnőtt, mert megérte vasúton szállítani, és a munkaerő mobilitását is megnövelte. A közutak fejlesztése messze elmaradt a vasutak mögött.

Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején Budapesten még egy híd is épült a Lánchíd mellé, a Margit-híd (1876). A Tiszán az 1880-as években nyolc hidat építettek, a Dunán két vasúti hidat.

A városi tömegközlekedés megindulása Budapesten kezdődött. Először lóvasút közlekedett, amelyet 1866-ban helyeztek üzembe. 1887-ben indult meg a villamos közlekedés. A nagyobb vidéki városokban is megkezdődött a helyi közlekedési hálózat kiépítése. Budapest után először Pozsonyban volt villamos, 1895-től.

Még a közlekedésnél is nagyobb ütemben fejlődött a postaszolgálat és a hírközlés.²³ A budapesti telefonhálózatot 1881-ben kezdték kiépíteni. Baross Gábor 1887-ben állami vállalatban egyesítette a posta-, távíró- és távbeszélő hálózatot.

A gazdaság – valamint az oktatás és kultúra – nagyarányú fejlődése a társadalom lassú átalakulását is maga után vonta. A társadalom is modernizálódott, polgárosodott, igaz sokkal lassabban, mint a gazdaság vagy a jogrend. Az iparosodás együtt járt a munkások számának növekedésével, a társadalom szerkezetének lassú, fokozatos átalakulásával, az urbanizációval. A dualista korszak végére Magyarország társadalma lényegében véve polgári jellegűvé vált.

A népesség lélekszáma megnőtt. 1850-ben 11,6 millió ember lakta Magyarországot, az 1910. évi népszámlálás szerint pedig kerekítve 18,3 millió. A növekedés az 1870-es évek végéig nem volt egyenletes, aminek elsősorban a siralmas közegészségügyi viszonyok és a nagy járványok, főleg a kolera voltak az okai. Az 1870-es évek végétől lassan, nagyon lassan csökkent a gyermekhalandóság, az 1880-as években pedig emelkedni kezdett az átlagéletkor.

Ebben komoly szerepet játszott a közegészségügyi viszonyok jelentős javulása. A dualizmus koráról azt szokták írni, hogy – különösen a reformkorral összehasonlítva – a nagy eszmék hiánya jellemezte. Természetesen a politikai életre gondolnak. Elgondolkodhatunk azonban azon, hogy nem „nagy eszme”-e,

²³ Dr. Vajda Endre: *A posta története*. Bp. 1967.

hogy a közegészségügyet javítani kell, a járványokat visszaszorítani, a csecsemőhalandóságot csökkenteni, a születéskor várható élettartamot növelni, egészségben az életminőséget javítani? Tisza Kálmán miniszterelnökségének első évében, az 1876-ban született közegészségügyi törvény nemzetközi összehasonlításban is színvonalas alkotás volt.²⁴ Szabályozták az állam, a törvényhatóságok és a községek kötelelességeit az orvosi és a szülésznői ellátás megszervezésében, a kórházak létesítésében és fenntartásában, a járványok leküzdésében, amire önálló szervezetet is alapítottak. Védőoltásokat vezettek be, aminek révén teljesen sikerült visszaszorítani a himlőt, és nagymértékben csökkenteni a tífuszt a halálokok között. Viszont új népbetegség jelentkezett, a tuberkulózis, aminek egyelőre nem találták az ellenszerét és évente 40–50 ezer ember halálát okozta.

A közegészségügyi viszonyok javulására és a társadalmi rétegződés változására, például az ipari munkásság kialakulására a közoktatás fejlesztése is nagy hatással volt. Mivel állami iskolahálózat nem létezett, és annak kiépítése máról-holnapra pénzügyi okok miatt lehetetlen lett volna, a népiskolai hálózatot Eötvös József a fennálló felekezeti iskolákra alapozta. Emellett nyitott a községi iskolák megteremtése felé is, ahol nem volt felekezeti iskola, vagy legalább 30 gyerek más felekezethez tartozott, mint amelyik az iskolát fenntartotta, ott községi iskola felállítását rendelte el.

Eötvös 1870-ben felmérést készíttetett a népiskolai oktatás helyzetéről. A tapasztalatok azt mutatták, hogy a változás csak nagyon lassú lehet, mert a tanköteleseknek változatlanul csak a fele járt iskolába, télen pedig csak a harmada. Sok olyan község volt, ahol nem volt iskola. Kevés volt a tanterem, az összes tanköteles gyereket nem is tudták volna elhelyezni bennük. A tanítók jelentős részének nem volt képesítése. A századfordulóra a helyzet nagyot változott. Jelentősen megemelkedett a községi iskolák, tantermek száma. A tanítók pedig már nagyrészt képesítettek voltak, vagy különbözeti vizsgákat kellett tenniük. Mindezek ellenére még a századfordulón is magas volt az analfabéták aránya, a lakosságnak még mindig mintegy 40%-a nem tudott írni-olvasni.

Nem csak az alapfokú oktatást teremtették meg, hanem a középfokú és felsőfokú oktatást is részben létrehozták, részben modernizálták. 1883-ban törvényben szabályozták a középfokú oktatást, a humán műveltséget adó gimnázium mellé megteremtették a nyolc osztályos reálgimnáziumot. Középfokú szakiskolákat alapítottak, mint a felső kereskedelmi iskola, az állami ipariskola és a gazdasági középiskola. A lányok 1896-ig ki voltak zárva a lehetőségből, hogy középiskolába járhassanak.²⁵

²⁴ Kapronczay Károly: *A magyarországi közegészségügy története 1770–1944*. Bp. 2008.; *A magyarországi közegészségügy szakterületeinek történetéből 1876–1944*. A kötetet összeállította: Kapronczay Károly, sajtó alá rendezte: Gazda István. Bp. 2010.

²⁵ *Magyarország története* 6/1. kötet. Szerk: Katus László. A *Művelődés* fejezetet Vörös Károly írta. Bp. 1979. Mann Miklós: *Budapest oktatásügye 1873–2000*. Bp. 2002.;

A kiegyezéskor csak egyetlen egyetem működött Magyarországon, Pesten, amelynek négy kara volt, bölcsészettudományi, teológiai, jogi és orvosi. A dualizmus időszakában sorra alakultak a természettudományok tanszékei, a vegytani, geológiai, ásványtani, matematikai, fizikai, állat- és növénytani, csillagászati. Ezeket a tanszékeket laboratóriumokkal és gyűjteményekkel szerelték föl. A humán tudományok is specializálódtak. 1872-ben megalapították az egyetem gyakorló gimnáziumát. Az orvosi kar számára új épületeket építettek az Üllői úton. Az egyetem már nemcsak gyakorló orvosokat képezett, hanem az orvostudományt is művelő helyé vált.

1871-ben hozták létre a Műegyetemet, amely a századfordulóra hallgatói létszámát tekintve a világ harmadik legnagyobb műszaki egyeteme lett. 1872-ben Kolozsvárott megalapították az ország második tudományegyetemét, a dualista korszak legvégén, 1912-ben, pedig Debrecenben és Pozsonyban létesültek újabb egyetemek. (Megalapításukban Tisza Kálmánnak már nem juthatott szerep, előbbinek létrehozásában azonban fia, Tisza István játszott jelentős szerepet.) 1899-ben főiskolai rangra emelték a pesti Állatorvosi Tanintézetet. Mezőgazdasági szakembereket a magyaróvári Mezőgazdasági Akadémián, valamint Debrecenben, Kassán, Keszthelyen és Kolozsvárott képeztek, szintén akadémiai rangú tanintézetekben. A Selmezbányai Akadémiát, ahol a bányászat, kohászat és erdészet szakembereit képezték, a határokon túl is jól ismerték. 1872-ben a Ludovika Akadémián megindult a magyar tisztképzés is.

A művészet pártolását igazolhatta művészeti főiskolák létrehozása. 1872-ben alapították a Mintarajziskola és Rajztanárképzőt, amely Benczúr Gyula vezetésével alakult Képzőművészeti Főiskolává. 1875-ben hozták létre a Zeneakadémiát, amelynek vezetésére Liszt Ferencet kérték föl. Liszt Ferenc a magyar zenei hagyományt ötvözte az európai hangversenyzenével, ebből születtek magyar rapszódiai és csárdásai. Az opera terén Erkel Ferenc alkotott maradandót. – A felsőoktatási intézmények sorából az egyetemi szintű közgazdászképzés hiányzott.

Az oktatás mellett a 19. század második felében a tudomány is óriásit lépett előre. A természettudományok és a műszaki tudományok felfedezései és találmányai nagyon hamar bekerültek a mindennapokba, megváltoztatták a környezetet és az emberek életét. Emellett nagymértékben formálták a tudatot is, az embernek önmagáról és a világról alkotott képét. A magyar tudomány a dualizmus korában nemzetközileg is jegyzett eredményeket produkált a matematika (König Gyula, Kürschák József, Fejér Lipót, Riesz Frigyes), a csillagászat (Konkoly Thege Miklós), a fizika (Jedlik Ányos, Eötvös Loránd), a kémia (Than Károly, Wartha Vince), a földrajz (Hunfalvy János, Lóczy Lajos, Kogutowicz Manó) területén.

Az állam a tudományos intézmények egész sorát állította föl 1869-től: a Földtani Intézetet, a Meteorológiai Intézetet, a Vetőmagvizsgáló Állomást, a Borvizsgáló Állomást, az Országos Filoxéra Kísérleti Állomást stb. Szakmai tudományos egyesületek alakultak az Orvosegylettől a Történelmi Társulaton át a Magyar Jogászegyletig. Az egyesületek megteremtették a tudományterületük szakfolyóiratát is. Nagy állami fenntartású közgyűjteményeket hoztak létre vagy fejlesztettek tovább, múzeumokat, könyvtárakat, levéltárakat.

A gazdaság fejlődésével, az oktatás korszerűsítésével, a tudományos eredményekkel a társadalom, a lakosság érdeklődésének és ízlésének átalakulása is együtt járt. A kiegyezés utáni évtizedekben hazánkban nagyon megnőtt az értelmiség aránya.²⁶ Az 1910. évi népszámlálás szerint a családtagokkal együtt a népesség 4,2 %-a tartozott a kategóriába. Döntő többségükben polgárok voltak, főleg magyar, német és zsidó származásúak. Közülük a köztisztviselők voltak a legmegbecsültebbek. Ez a csoport erősen hierarchizált volt a miniszterelnektől a segédfoglalmazóig. A magántisztviselői réteg kialakulását egyértelműen a polgárosodás hozta magával. A főiskolai vagy egyetemi diplomával rendelkezők közé tartoztak az ügyvédek, orvosok, építészek, művészek, újságírók, és a mérnökök közül azok, akik nem álltak alkalmazásban, valamint a tanárok és a papok.

Egyre többen lettek így, akiket a világ sorsa, a lezajló hazai és nemzetközi események érdekeltek. Az újságok elterjedése révén megszületett a tömegkommunikáció.²⁷ A kiegyezés idején 200 újság jelent meg Magyarországon, 1913-ban pedig már 2000 újság és folyóirat. Az újságolvasás révén kitágult a világ sok olyan embernek is, aki sosem hagyta el a faluja határát. A kiegyezés után először a pártokhoz kötődő újságok, az ún. „vezérlapok” voltak népszerűek, de az 1870-es évek végétől olcsó, nagy példányszámú újságok is megjelentek, amelyek tisztán üzleti céllal indultak. Az 1860-as évek végén alakult ki a politizáló élclap, mint új laptípus (*Borsszem Jankó*, *Üstökös*, *Bolond Istók*, *Lúdas Matyi*). Emellett megjelent a közművelődési sajtó. A családi lapok elsősorban a középosztály és a kispolgárság számára készültek, és a gyerekeknek már megjelentek az első gyermek- és ifjúsági lapok is. A legismertebb családi lap a *Vasárnapi Újság* volt.

A 19. század második felének legnépszerűbb írójának, Jókai Mórnak a könyvei nemcsak itthon voltak széles körben ismertek és kedveltek, hanem sokfelé a világban. De az irodalomtudomány az 1880-as évek közepén korszakhatárt lát a magyar irodalom fejlődésében, és az 1905-ig terjedő két évtizedet a modern magyar irodalom előzményének tekinti. A közismert nagyságoknak számító Arany János, Jókai Mór, Vajda János és az irodalomkritikus, lapszerkesztő Gy-

²⁶ Gerő András: *Dualizmusok. A Monarchia Magyarországa*. Bp. 2010.

²⁷ Lipták Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*. Bp. 2002.; Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Bp. 2016.

lai Pál helyére a lírában Kiss József és Endrődi Sándor mellett Reviczky Gyula és Komjáthy Jenő léptek. A Jókai által képviselt nemzeti romantika folytatója volt Gárdonyi Géza és Herczeg Ferenc. Mikszáth Kálmán anekdotikus stílusban írt, munkáiban azonban a kedélyességet a századforduló felé haladva egyre jobban szorította háttérbe a társadalomkritika. Bródy Sándor, Molnár Ferenc és Heltai Jenő a városi polgárság életéből merítették a témáikat.

A dualizmus évtizedei alatt a művészetek is áruvá váltak. A magas művészet mellett megjelent a szórakoztatóipar. Az előbbit a művészi színház, az opera, a hangverseny, a kiállítás és a rangos szépirodalom alkotásai képviselték. 1884-ben nyitotta meg kapuit az Operaház. A tömegkultúra pedig tovább rétegződött. A polgárság volt a közönsége az operetteknek és a népszínműveknek. 1875 óta működött a Népszínház. Működött a Budai és a Városligeti Színkör, a Király Színház operetteket játszott, ami az Osztrák-Magyar Monarchiát a legjobban jellemző műfaj volt. A mulatók, kabarék, orfeumok közönsége és az élclapok olvasói olyan alacsonyabb műveltségű városiak voltak, akik anyagi helyzetük folytán áldozhattak ezekre a szórakozási formákra. A városi szegénység a cirkuszba és a Vidám Park elődjébe, az Angolparkba járt szórakozni, és ponyvaregényeket olvasott.

A különböző kategóriájú kávéházak behálózták a belső városrészeket. Egyes társadalmi rétegekben életformává vált a kávéházba járás, ami a társasági élet fontos színtere lett. Elsősorban az iskolázott középosztálybeli férfiak jártak kávéházba. A kávéházak járták a nagy lapokat, az újságolvasás a kávéházi időtöltés természetes formája volt. Az íróknak és a művészeknek törzskávéházaik voltak, a New Yorkba, a Japánba jártak. A szegényebbek számára, illetve vidéken egyleti helyiségek és olvasóköriek töltötték be ugyanezt a funkciót. Ahol az sem volt, ott a malomnál találkoztak, fogalommá vált a „malomaján” politizálás.

A dualizmus kora – mint „Tisza Kálmán kora” – rendkívül racionális, operatív korszak volt. Helyzete megengedte, hogy ne csak célokat tűzzön ki, hanem azokat meg is valósíthassa. Működésének alapja a béke volt, célja pedig egy polgári állam, gazdasági és társadalmi rend kialakítása. Mindezek alapján tehát nyugodtan állíthatjuk, hogy Tisza Kálmán miniszterelnökségének 15 éve az ország óriási anyagi és szellemi gyarapodását hozta maga után, és nagyon nagyot lépett előre a közegészségügy terén.

Ami Debrecen illeti, Tisza miniszterelnöksége lazított a választókerülethez, és általában a városhoz fűződő kapcsolatain. Az 1875-i választásokon mindenestre ötödször lett a debreceni első számú választókerület képviselője.²⁸ A következő, 1878-i augusztusi választásokig azonban az iránta érzett lelkesedés

²⁸ A Debrecen története egyik alfejezetének a *Tisza Kálmán bűvöletében* címet adta. Debrecen története 3. kötet 1849–1919. Debrecen, 1997. 282. lap. A fejezet szerzője Irinyi Károly.

lehanyagolt a hagyományosan ellenzéki érzelmű város lakóinak többségében, akik már a fűziót sem fogadták szívesen, a radikális bihari programról való lemondását pedig még kevésbé. Tisza a választás előtt, július 14-én Debrecenbe látogatott – három év óta először –, ahol a város vezetői fényes fogadtatást készítettek elő számára diadalívvel, a város ötös-fogatával, esti fáklyás felvonulással és természetesen számtalan köszöntő beszéddel. Másnap pedig a kollégium udvarán mondhatott kortes-beszédet, amit a színházban díszlakoma követett, ahol Jókai Mór is köszöntőt mondott. A látogatás két napja alatt azonban már zavaró jelek is mutatkoztak. Az érkezéskor elhangzó köszöntő beszédek alatt „Éljen Kossuth” kiáltások is felhangzottak, majd éjszaka a díszkaput lerombolták.²⁹ A város ellenzéki lapja még a látogatás előtt némi malíciával írta, hogy Tisza Debrecenen kívül még két másik körzetben, Nagyváradon és Kassán is jelöltette magát, s ő a nagyváradi jelölést készül elfogadni.³⁰ Debrecenben ekkor végül mindhárom körzetben az ellenzék jelöltje nyerte a választást, s Tiszát Sepsiszentgyörgyön választották képviselővé. 1881-re azonban visszaállt a kormánypárti fölény, Tisza ugyan Debrecen 3. számú választókerületében megszerezte a szavazatok többségét, de – a város iránti rosszállását kifejezve – ehelyett a nagyváradi mandátumot fogadta el, hogy annak képviselője legyen 1901-ig,³¹ majd amikor ott is megbukott, a pótválasztáson az abrudbányai körzetből jutott be a parlamentbe. Igaz, ekkor már a budapesti Sándor utcai lakásához közeli, ugyanabban az utcában található régi parlamentbe sem tudott eljárni.³²

Pályáját ezután legfeljebb egyházi funkciója (a nagyszalontai segédgondnokság) kötötte Debrecenhez, amelyet továbbra is ellátott, és általa érezhette a megbecsülést. Amikor a Tiszántúli Egyházkerület 1883. szeptember 4–8. között tartott gyűlésén – Degenfeld Imre egyházkerületi főgondnok halála miatt – új főgondnokot kellett választani, a legtöbb szavazatot Tisza Kálmán kapta.³³ Az egyházkerület főgondnoki tisztet mégsem ő foglalhatta el, hanem a második legtöbb szavazatot kapott Vályi János (főgondnok 1883–1896).³⁴ Tisza ugyanis ekkor már 16 éve a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoka volt, s a két tisztet nem tölthetett be egy időben. Levelezése tanúsága szerint azonban a nagyszalontai segédgondnoki tisztet akkor is ellátta, amikor miniszterelnök

²⁹ A látogatásról mind a kormánypárti Debreczeni Ellenőr, mind az ellenzéki Debreczen napilap 1878. július 15-ei és 16-ikai száma beszámolt, ha nem is azonos szemlélettel.

³⁰ Debreczen, 1878. június 24.

³¹ Irinyi: *A politikai közgondolkodás...* i.m 319.

³² Kozári Monika: *Tisza Kálmán* 2019. i.m.

³³ A Tiszántúli Református Egyházkerület 1883. április hó 26–30. napján és szeptember 4–8. napján Debrecenben tartott üléseinek jegyzőkönyve. A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára. Z 707.

³⁴ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk. Ladányi Sándor. ³Bp. 1971. 642. – Tisza Kálmán a lexikonban nem kapott külön címszót.

volt.³⁵ (A nagyszalontai egyházmegye segédgondnoki helyét halála után fia, Tisza István foglalta el.)

Miniszterelnökségéről való távozására méltó formát választott. Az 1888-ban beterveztett véderőtörvény körüli vitában az ellenzékkel szemben meghátrálásra kényszerült, ami rontotta pozícióit. Így, amikor törvénymódosítási javaslatát arra nézve, hogy Kossuth Lajost – több városban is elnyert díszpolgári címe alapján – mentse fel az alól a kötelezettség alól, hogy állampolgársága fenntartása érdekében jelentkeznie kelljen a monarchia valamelyik külképviseleténél, még kormányának tagjai sem támogatták, Bécsben Ferenc Józsefnél benyújtotta lemondását, amit az uralkodó el is fogadott. Képviselőségét azonban (ha más-más körzetek mandátumával is) haláláig megtartotta, s többször vállalt szerepet a parlamenti vitákban.

Dunántúli egyházkerületi főgondnoki működésének negyedszázados évfordulója

Megbecsülése és kiemelkedő tisztelete miniszterelnöksége lejárta után különleges eseményen nyilvánulhatott meg, amikor 1892. szeptember 4–5-én Komáromban, a Dunántúli Református Egyházkerület köszöntötte látványos ünnepségen dunántúli egyházkerületi főgondnoki működésének negyedszázados évfordulóján. Az ünnepség részletei egy – eddig a Tisza életrajzokban mellőzött – közel száz oldalas emlékkönyvből ismerhetők meg, amely Pápán jelent meg Vályi Lajos egyházkerületi főjegyző szerkesztésében.³⁶ A kiadvány nemcsak azért érdemel különös figyelmet, mert részletesen leírja a két nap programját, a résztvevőket, a köszöntő beszédeket, hanem azért is, mert a köszöntők hosszú sorából kiderülhet, hogy személy szerint kik, és milyen szervezetek érezték úgy, hogy érdemes résztvenniük a már vezető politikai funkciót be nem töltő Tisza köszöntésében, az ünnepelt válaszaiból pedig az, hogy milyen problémák, egyes esetekben aggodalmak foglalkoztatták. Sajnos az ünnepségre okot adó dunántúli egyházkerületi főgondnoki tevékenységére csak kevés utalást tartalmaznak. A beszédek zömében ugyanis az hangzott el, hogy Tisza Kálmán érdemeit az egyházi főgondnoki működésében felesleges felemlíteni, hiszen mindannyian jól ismerik. Mi örülnénk, ha mégis elmondták volna, mert így csak morzsákat lehet

³⁵ Kozári Monika: *Tisza Kálmán* 2019. i.m. 10.

³⁶ *Emlékkönyv azon örömmünnepély alkalmából, melyet a Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület rendezett nagyméltóságú Tisza Kálmán valóságos belső titkos tanácsos stb. stb. egyházkerületi főgondnok tiszteletére egy negyedszázados főgondnoki áldásos működésének évfordulóján.* Kerületi határozat folytán szerkesztette Vályi Lajos, egyházkerületi egyházi főjegyző. Pápa, 1893. Az Ev. Ref. Főtanoda betűivel ny. Kis Tivadar. 99. Példányai: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Bölcsészettudományi és Élettudományi Gyűjtemény. Védett 122.417, valamint Tiszántúli Református Kollégium Nagykönyvtára F971. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.

kihámozni az elhangzottakból. Például, hogy Tisza Kálmán és felesége adományainak köszönheti a rév-komáromi protestáns nőegylet, hogy a fennállása biztosítva van, és hogy az ünnepet megelőző két tanévben több mint 80 tanköteles szegény gyermeket láthattak el részint öltözettel, részint tankönyvekkel.

Pap Gábor püspök úgy érezte, hogy jeles férfit „bár saját kebelében is találhatott volna egyházkerületünk, s hogy főgondnokát mégsem saját kebeléből választott, ... hogy oly férfiút tisztelt meg bizalmával, akinek azelőtt egyházkerületünkkel közvetlen összeköttetései nem voltak, ennek oka az, mert a hivatottak közül is a legkiválóbbat, s úgy az alkotásra, mint a védelemre egyaránt képesítő szellemi erővel legkimagaslóbbat akarta kormányzatának élére állítani...”³⁷ Hoszú köszöntőjében indoklásul elmondta, hogy egyházi és iskolai életüknek nincsen olyan ága, amelyre „örkődő figyelmed ki nem terjedne, a melyet hatalmas szellemednek áldó munkássága ne fejlesztett és erősített volna. Ezért van irántad egyházkerületünk öröklő – soha meg nem szűnő – utódainknál is fennmaradó hálára lekötelezve... Érdemeidet az egész nemzet elismeri s teljes értékükben csak is az utókor lesz képes méltányolni.”³⁸

A püspök megfogalmazása szerint az iskolák, az alsó-, közép- és főiskolák egyaránt, az egyházuk „veteményes kertjei, a protestáns szellemnek hordozói, a felvilágosodásnak fáklyavivői, a szabadságnak megvíthatatlan erődei”. „Ezért fektettél nagy súlyt, úgy is mint főgondnok, úgy is mint hazafi iskoláink virágzására. Hogy a csurgói algymnásium főgymnásiummá és az első sorban állók egyikévé nőtte ki magát, az kiválólag a Te érdemed. Hogy egyházkerületünk a pápai középtanoda épületét az előre haladott kor és az országos törvény kívánalmainak megfelelőleg alakíthatja át, ez nagybecsű közreműködésed eredménye.”³⁹

A püspök még elmondta, hogy Tisza Kálmán ismert szerénységénél fogva nem akarta ezt az ünnepséget, amit ők érdemei hosszú és fényes sorozatának tekintenek, abban Tisza nem látott egyebet, mint „a szigorú kötelesség parancsainak teljesítését”. De az egyházkerület ezt nem engedhette, mert tudják, hogy „az érdemnek megtisztelése által önmagát is megtiszteli”. Igazán figyelemre méltó, amit még ehhez hozzáfűzött: „Amely nemzet, egyház és testület nagyjaival szemben e tartozást le nem rójjá, azok érdemeit el nem ismeri s ez elismerésnek külsőleg is kifejezést nem ad, az nem is méltó arra, hogy nagyjai legyenek, annak napjai meg vannak számlálva.”⁴⁰

Majd szólt a püspök a református egyház helyzetéről, arról, hogy milyen sokan vannak már azok, akik közömbösek azon egyház iránt, amelyért a hitbuzgó

³⁷ *Uo.* 19.

³⁸ *Uo.*, 27. Az idézetekben az ékezeteket és a szavak egybe vagy különírását mai helyesírás szerint adom közre.

³⁹ *Uo.*, 26–27.

⁴⁰ *Uo.* 28.

őseik a vagyonukat, vérüket és életüket is készek voltak feláldozni. Istennek mond köszönetet, hogy azok a nehéz idők elmúltak, de intő jeleket lát Magyarországon és Európában is, és a jelek arra intik őket, hogy vigyázzanak, mert azok az idők megújulhatnak. Nagyon fontosnak látta azokat a személyeket, akik az egyházukat a külső támadásokkal szemben védelmezik. Majd rátért arra, hogy az örömnepen még Tisza Kálmán politikai ellenfelei is leteszik a fegyvert „s az egyházi kormányzónak léleknagysága – a nemzetnek anyagi és szellemi erősödését előmozdító működése előtt tisztelettel hajolnak meg”. Aztán arról beszélt, hogy örömmel „az ágostai hitvalló evangelicus egyház” is osztozik, és ez természetes, mert a két protestáns egyház igen közel áll egymáshoz, Magyarországon még a szervezetük is közös. Mielőtt Tisza Kálmánt és feleségét felköszöntette volna, kinyilvánította, hogy meggyőződése szerint, ha Tiszának a haza és az egyház között kellene választania, minden bizonnyal a hazát választaná, „mert a hit örök igazságait diadalra juttatja az előre haladó kornak szelleme,... de ha a nemzet meghalt, ha a haza elveszett, azt nem támasztja fel, nem adja vissza többé soha semmi hatalom”.⁴¹

Pap Gábor püspök végül egy díszalbumot adott át az ünnepeltnek az egyházkerület tisztviselőinek arcképével. A kötet bevezetője megemlékezik Tisza Kálmánnak a protestáns pápens elleni fellépéséről, a Tisza család vallásosságáról, arról, hogy Tisza az egyházkerület közigazgatási és törvénykezési ügyeinek intézésében az igazságosság és pártatlanság elveit érvényesítette.

Tisza Kálmán mélyen meghatva mondott köszönetet a püspök beszédéért, túlzásnak minősítve az ő érdemeire vonatkozókat és kijelentve, hogy nincs elég tehetsége arra, hogy kifejezze az érzelmeket, amelyek a szívét ellepik. Bizonyítékát látja annak, hogy a mindenható meghallgatta az ő 25 évvel korábbi kérését, hogy akik bizalmat szavaztak neki már akkor azok bizalmát megtarthassa, akik pedig nem azokét elnyerhesse. Úgy ítéli meg, hogy az egyházkerültért nem tudott annyit tenni, amennyit szeretett volna, mert közben a politikai életben is részt vett, és ebből 15 évig miniszterelnökként. De meg van róla győződve, „hogy aki a magyar haza jólétére törekszik, aki a magyar állam megszilárdításán, az állam tekintélyének fenntartásán, öregbítésén fáradozik, az egyúttal a magyar protestáns egyházaknak... a javát is előmozdítja”.⁴²

Majd elmondta, hogy ő is tapasztalta azokat az intő jeleket, amelyekről a püspök úr szólt, sőt már az előző évi közgyűlésüket megnyitó beszédében ő maga is beszélt ezekről, és „ez tagadhatatlanul egyes konkrét esetekben már egészen pozitív alakot is öltött”. De nem szándékozott ezzel bővebben foglalkozni, mert biztos volt abban, hogy az ő egyházuk és egyházkerületük „nem fog megtámadni senkit, mindig kész lesz a békét fenntartani, örülni fog minden más

⁴¹ *Uo.* 29–30.

⁴² *Uo.* 35. Tisza Kálmán válaszában a kiemelések az eredeti szövegben vannak.

felekezet boldogulásának, de viszont, *ha megtámadtatnék*, a szellem, az ész, az igazság fegyvereivel fog menni a küzdelembe”.⁴³

Az volt a véleménye, hogy ezek a kérdések, a reverzálisok, vegyes házasságok, nem csak az egyházakat érintik, hanem az államot is, amely már az 1830-as évek végén és a '40-es évek elején is foglalkozott azokkal. Széchenyi Istvánnak az 1840–1841-iki országgyűlésen a főrendiházban elmondott beszédéből idézett, „kit mint nagy hazafit, hamvaiban is mindnyájan tisztelünk, kiről azt, hogy a római katolikus egyház igaz híve volt, soha kétségbe nem vonták s aki még az akkori liberális párt kötelékébe sem tartozott”: „Az apostoli magyar király mindig meg tudta konstitucionális nemzetével óvni magát Rómának supprematijától, a főméltóságú klérus status in statu soha sem volt és soha nem is lehet, valamint inkább és inkább fejledezik honunk konstitucionális elvekben, annál öszeütközőbb s így annál tűrhetlenebb leszen egy külső hatalomnak ilyes befolyása nemzetünkre. Hol a törvény a nemzetet még fejedelmének önkényétől is biztosítja, mikép lehessen az idegen önkénynek alávetve?”⁴⁴ Nem hiszi, hogy a mai nemzedék ne ragaszkodnék ugyanígy az államhoz – folytatta Tisza Kálmán, valamint tudja, „hogy Magyarország törvényhozása és kormánya, amint nem tette eddig, úgy nem fogja ezentúl sem tenni, hogy kényszerítőleg belenyúljon a hit dolgaiba, beleavatkozzék az egyes felekezeteket kizárólagosan illető ügyekbe, vagy parancsolni akarjon azokban, amelyek valóban a hitre tartoznak s midőn a történelem bizonyítja azt is, hogy Magyarország főméltóságú klérusa bizonyodalmatlan, kényes kérdéseknél mindig tudta úgy hazafiságának, mint bölcsességének jeleit adni – ennek köszönvén azon kiválóbb állást, melyet tőle nem irigyünk, de melylyel e világon sehol másutt, mint hazánkban, nem bír. Midőn mindezeket látom, nem tudok letenni a reményről, hogy bár láttassanak is a fekete pontok, de ezen kérdések mindenkinek megnyugvására fognak úgy elintéztetni, hogy se az egyes felekezeteknek az érdeke, se az állam tekintélye ne szenvedjen.”⁴⁵ Kiemelte, mennyire örül, hogy ilyen sok protestáns eljött erre az ünnepre, és hogy római katolikusok is jelen vannak. Ezt úgy értékelte, hogy nálunk „még nem ment annyira a felekezetiesség, hogy a hazában élő különböző felekezetek ne tudjanak együtt örülni más felekezetekkel”.⁴⁶

Arra kérte Istent, hogy áldja meg mindnyájukat, ruházza fel a hit erejével, „a türelem és a nyugalom sokszor igen nehéz sajátságaival is”, ha pedig az lenne szükséges, akkor ruházza föl őket „a szilárdság, a szívósság, a kitartás összes erejével, hogy úgy, mint hajdanta, ma is elháríthassunk minden veszélyt, mely hazánkat és egyházunkat érheti. A magam részéről pedig engedjék meg, hogy kérjem továbbra is jóindulatukat és kérjem azt is, amire eddig mindig szükségem

⁴³ *Uo.*, 36.

⁴⁴ *Uo.* 37.

⁴⁵ *Uo.* 37–38.

⁴⁶ *Uo.*, 38.

volt, de amire hajlott koromnál fogva ma már nagyobb szükségem lesz, – elnézésüket.”⁴⁷ Tisza Kálmán ekkor a 62. évében volt és hajlott korúnak érezte magát. 19. századi mércével mérve valóban idős embernek számított.

Tisza beszédét harsogó éljenzés és óriási tapsvihar fogadta. Ezt követően Pap Gábor püspök felolvasta Ferenc József üdvözlő táviratát:

„A Császár és Király

Tisza Kálmán valóságos belső titkos tanácsosnak, Komáromban.

Őszinte rokonszenvvel csatlakozom azon örömteljes szerencse kívánatokhoz, melyekkel Önt, mint 25 év óta az ev. ref. egyház dunántúli kerületének főgondnokát hitsorsosai és számos tisztelői a mai napon üdvözlők. Adja a mindenható, hogy mindenkor érdemdús működését *egyháza* és a *közügyek* érdekében még számos éveken át folytathassa. Ferenc József”⁴⁸

A távirat hatására a jelenlévők megéljenztek Ferenc Józsefet és Tisza Kálmánt.

Utána a küldöttségek következtek, először a magyar ágostai evangélikus Convent küldöttsége, élén Karsay Sándor győri püspökkel, a Convent elnökével, aki arról is beszélt, hogy az ünnepektől munkássága még nem ért véget, Tisza Kálmánnak az egyházában a továbbiakban is missziója van. Tisza Kálmán válaszában hangsúlyozta, hogy meggyőződése szerint, „bár vannak és lesznek a magyarországi két protestáns felekezet között különbségek, de azért egyházaink szeretetében, mind a két részről buzgólkodva, általános helyzetünknek biztosítását karöltve fogjuk eszközölni mindég”.⁴⁹ Ugyancsak az evangélikus egyház nevében szólt Szentmártoni Radó Kálmán dunántúli egyházkerületi felügyelő,⁵⁰ akit a református testvér-kerületek küldöttsége követett, a Duna melléki kerületből olyan tagokkal is, akik igen közel álltak Tisza Kálmánhoz, mint Szász Károly püspök, és a saját testvére, Tisza Lajos egyházkerületi főgondnok. Ebben a sorban kaptak helyet a tiszántúli református egyházkerületet képviselő vezetők, Kiss Áron püspök, Degenfeld József és Horthy István egyházmegyei gondnokok, négy esperes és az egyházkerületi főjegyző, de a közös üdvözlőbeszédet nem ők mondták. Tisza Kálmán válaszában nekik az egységről beszélt: „A leghelyesebben vallásunk érdekében akkor cselekszünk, ha megteszi külön mind-egyikünk saját hatáskörében a maga teendőit, de egyúttal minduntalan bebizonyítja, hogy mi összesen és külön-külön is mégis mindenkor egyek vagyunk a mi egyházunkban... Én önöket ma is arra kérhetem csak, hogy ezen együvé tartozandóság érzete s a kölcsönös bizalom és szeretet vezérelje cselekedeteinket a jövőben is.”⁵¹

⁴⁷ Uo. 38–39.

⁴⁸ Uo., 39. Kiemelések az eredetiben.

⁴⁹ Uo. 41.

⁵⁰ Uo. 42.

⁵¹ Uo. 45.

A Magyar Tudományos Akadémiát Beöthy Zsolt, Hegedüs Sándor és Konkoly Thege Miklós képviselte. Beöthy Zsolt üdvözölte az ünnepeltet kiemelve, hogy „Azon testületek, intézetek, munkakörök között, melyek büszkén nevezik Tisza Kálmánt a magukénak, az Akadémia is első sorban ott van.”⁵² Tisza Kálmán elhárította a különös támogatás tényét, mondván „e téren épp úgy, mint másutt, valami különös érdemet magamnak nem tulajdoníthatok. Nem lehet jóra való magyar ember az, aki azt, hogy a magyar tudományosság emelkedjék, ne óhajtáná, ha pedig valaki ezt óhajtja, ez azt jelenti, hogy a Magyar Tudományos Akadémia érdekeit tehetsége szerint előmozdítja. Ezen kötelesség vezérelt engemet az Akadémiával szemben és nagyon örülök afölött, hogy bizonyos fókig az Akadémia érdekeit is szolgálhattam.”⁵³

Komárom-megye és Komárom város Zuber József főispán által vezetett küldöttségének többek között azt válaszolta, hogy „Én tökéletesen egyet értek azzal, hogy a vallásosságra az államnak nagy szüksége van; s bár értené meg mindenki a hazában úgy, amint azt hiszem, mi értjük, hogy a vallásosság nem felekezetieség; mindenki legyen vallásos a maga felekezete szerint, de mindenki tisztelje a más felekezetét is.”⁵⁴

Még a köszöntők egész sora következett. Tisza Kálmán udvarias válaszaiból figyelemre méltó, amit a dunántúli egyházkerületi gondnoki kar nevében szóló Gyürky Ábrahámnak válaszolt, aki arról beszélt, hogy Tiszának az életöröm és elismerés helyett sokszor töviseket juttatott: „Aki azt akarja, hogy az életben soha tövis ne érje, az zárkózzék szobájába, ne foglalkozzék semmivel és aztán a tövis még ott is fel fogja keresni. Számot vessen mindenki azzal, hogy ha közpályára lép, fog töviseket mennél többet találni, de ha igyekszik kötelességét teljesíteni, megtalálja az orvosságot is a jók rokonszenvében, barátságában. Ezt kérem én tőletek.”⁵⁵

Beöthy Zsigmondnak a dunántúli egyházkerület főjegyzőjének, aki a jegyzői kar nevében arról beszélt, hogy Tisza egyházi működését ők örökítették meg, köszönete mellett azt válaszolta, hogy „Azt mindenki tudja, hogy minden ügynél mily fontos a jegyzői toll, mely tud kemény dolgokat puhává és puha dolgot keménnyé tenni. De annál fontosabb az, hogy e jegyzői toll megfeleljen igaz

⁵² *Uo.*, 45–46.

⁵³ *Uo.* 46. Tisza Kálmán tiszteleti és igazgatósági tagja volt az Akadémiának. Miniszterelnöksége idején olyan adományokkal támogatta a tudós testületet, amelyeket az örökül hagyó az államra hagyott a támogatandók megnevezése nélkül. – Az idézetek a mai helyesírással szerepelnek, a korban pl. az intézményneveket még kis kezdőbetűvel írták.

⁵⁴ *Uo.*, 47–48.

⁵⁵ *Uo.*, 51.

hivatásának, hogy adja vissza az igazat. E minőségben legyen üdvözölve a jegyzői-kar általam.”⁵⁶

A Pápai és Csurgoi Főiskolák tanári kara Horváth József pápai főiskolai igazgató vezetésével tisztelgett Tisza előtt. Horváth József beszédében elmondta, hogy az a 25 év, amelyet most ünnepelnek, „az újjászületés, az élet, az alkotás kora a magyar nyelv, a tudomány és tanügy terén is”. S hogy milyen sikerrel dolgozott ezen Tisza, arról „ékesen tanúskodnak a magyar szónak széles e hazában otthonos zengése, tanügynek, tudománynak nem remélt felvirágzása s egyházunk körében is létre jött áldásos, hatalmas alkotások”. A Pápai Főiskola ennek az ügynek „a szerény, de lankadatlan munkása”. De az alkotás még nem ért véget, az elemi és a középiskolai oktatás fejlesztése még sok nehéz feladat megoldását igényli, „pedig sürgetően”, és a felsőbb oktatás előbbre vitelének ügye is napirenden van. Az általuk képviselt főiskola is az átalakulás súlyos szakaszát éli. Ezeknek a feladatoknak a megoldását Tisza Kálmántól várják.

Tisza válasza az volt, hogy megtisztelve érzi magát, hogy a tanárok is megjelentek. „A tanárok kezében van letéve a jövő, mert hiába küzdünk mi, ha nem nevelünk fiatalságot, amely megtartsa, amiért mi küzdöttünk.”⁵⁷

Schnitzer Ármin vezette a komáromi izraelita hitközség küldöttségét, és amikor köszönetüket nyilvánította, jellemezte is Tisza Kálmánt: „...kinek *ékesszólása* nem a csengő, csillogó szó, hanem – a tett; kinek *fénye* – egyszerűség, az a nemes, minden fényt kerülő puritán egyszerűség, mely egyházának is jellemző sajátja; ki nem szorul a hatalom magas talapzatára, hogy naggyá legyen, hanem magassá teszi a helyet, amelyen áll.” Beszédét azzal zárta, hogy az isteni gondviselés jutalmazza meg Tisza Kálmánt azzal, hogy „megtestesülve lássa nemzeti eszményeit, hogy a négy folyam közt a testvéri szeretet által egybeolvadt, a haza szent oltára köré sereglő, tette és áldozatra kész, egyesült és lelkesült magyar nép lakjék”.⁵⁸ Tisza azt válaszolta, hogy azokhoz a szavakhoz, amelyeket a szónok mondott és különösen, amelyekkel a beszédét befejezte, nem lehetne mit hozzátenni. Mindnyájuknak az a fő kívánsága, „hogy *hazaszeretben egyesüljön a hazának minden fia*”. Meggyőződése, hogy akkor még azok a meglévő bilincsek is le fognak hullani, amelyek a múltból rájuk maradtak.⁵⁹

A révkomáromi protestáns jótékony nőegyesület 20 tagú küldöttséggel volt jelen. Tisza megköszönte, hogy „a nők is elfáradtak” üdvözlésére, és biztos volt abban, hogy a felesége is nagyon fogja sajnálni, hogy nem lehetett jelen. A komáromi református egyházközség nevében Konkoly Thege Béla főgondnok felidézte, hogy 25 évvel korábban megválasztásakor Tisza Kálmán nyíltan ki mondta, hogy ők ne várják senkitől, az államtól se, az igényeik kielégítését, mert

⁵⁶ *Uo.*, 52.

⁵⁷ *Uo.* 54.

⁵⁸ *Uo.* 56.

⁵⁹ *Uo.* 57.

„a prot[estáns] egyházak és iskolák anyagi és erkölcsi fejlődésének és felvirágoztatásának legbiztosabb és megingathatatlan alapja öntevékenységünkben s önerőnk kifejtésében, hitbuzgóságunkban és áldozatkészségünkben rejlik”. Ezt „a rév-komáromi evang. reform. egyház akkori bölcs kormányzói mélyen szívünkbe vésték s nekünk utódaiknak is örökül hagyták”. A 25 év alatt nem csak az egyház 1848–1849-ben elszenvedett veszteségeit pótolták, rendezték az egyház alapítványi ügyeit és az ünnepség idején 20 000, Ft-ot meghaladó alapítványi tőke állt a rendszeres kezelésük alatt. Emellett az egyházuknak vasharanglábakon álló új harangjai lettek, emeletes bérháza, két alapítványi háza és Új-Szönyön mintaszerűen felépített és felszerelt református iskola hirdeti a hívők hitbuzgóságát és áldozatkészségét.⁶⁰ Tisza az egyházak és egyházi kormányzások önkormányzati jogaiából sem az egyházi, sem az iskolai ügyekre nézve semmit nem engedett feláldozni. Tisza Kálmánnak és feleségének, aki a komáromi protestáns nőegylet fővédnöke és tiszteletbeli örökös elnöke, köszönhetik, hogy a közhasznú egyesületük alapvagyonra több mint 8000 forinttal gyarapodott és már az iskola építkezéséhez is szép összeggel hozzájárulhatott. Ugyancsak Tisza Kálmán főgondnoki működésének köszönhetik, hogy az újszónyi iskolájuk az országos közalapból 400 forint évi tanítói javadalmazási segélyt és 100 forint tőke kamat-segélyt élvez, így már több mint 60 diák tanulhat kiváló tanerő irányítása mellett ebben az iskolájukban.

Tisza mélyen meghatva, de csak igen röviden válaszolt a főgondnok hosszú és Tiszának az állam vezetésében való érdemeire is kitérő beszédére. „Kívánom, hogy ezen egyházat (mármint a komáromi református egyházat, K.M.), mely hosszú időn át egyik erős menhelye volt a magyar reformációnak, az Isten minden áldásaival ruházza fel s engedje, hogy a jövőben mind azt, mit óhajt, lehetőleg el is érje.”⁶¹

Az ünnepségsorozat díszebéddel folytatódott délután 2 órakor a „Jó pásztor”-hoz címzett vendéglőben 300 fő részvételével. Az ebéden felolvasták a nagy számú üdvözlő távirat egy részét is. Táviratban köszöntötte Tiszát Szapáry Gyula miniszterelnök és a kormány tagjai közül Wekerle Sándor és Csáky Albin. Wekerle azt írta Pap Gábor püspöknek, hogy „legyen nevemben is tolmácsa annak a mély tiszteletnek, mellyel Tisza Kálmánnak nem csak a politikai téren, hanem egyházi ügyekben is szerzett hervadhatatlan érdemei iránt viseltetem”.⁶²

Egyházi és világi vezetők, írók, újságírók, régi barátok küldték távirataikat, mint például „A távolban is szívből üdvözli vezérét Mikszáth Kálmán”.⁶³ Hosszú tisztelő távirat érkezett Erdős József akadémiai igazgatótól, a debreceni református főiskola igazgatójától iskolájuk összes tanára nevében. Többek között

⁶⁰ Uo. 59.

⁶¹ Uo., 66.

⁶² Uo. 76.

⁶³ Uo, 79.

azt írta, hogy „... hazánk és közelebből ref. anyaszentegyházunk híven érező polgárai között nincsen csak egy is, ki ne járulna legalább egy virágszállal vagy babérlevéllel amaz érdemkoszorúhoz, mellyel a hála és elismerés génusza ma, Excellentiád halántékát ékesíti...”⁶⁴

Jókai Mór jelen volt az ebéden és pohárköszöntőt is mondott, de nem Tisza Kálmánra, hanem a feleségére, akinek rögtön üdvözlő sürgönyt is küldtek Gesztre. Tisza Kálmánra válasza is rövidesen megérkezett, kifejezte örömét az egyházkerület felvirágzásáért és valóban nagyon sajnálta, hogy nem lehet jelen.⁶⁵

Hegedűs Sándor országgyűlési képviselő ismét Tisza Kálmánt köszöntötte. „Mint Tisza Kálmán közkatonája emelem poharamat reá, kiről már azt hirdették, hogy lejárt a pályáját, befejezte pályáját; pedig ő semmiféle téren nem fejezte be pályáját. Alig hogy visszavonult a politikai és kormányvezérségtől és belépett a sorba, látta mindenki, hogy egy jó fővel nagyobb mindnyájunknál. Azt hitték, hogy erőtelen, és íme látják, hogy oly fiatal erővel dolgozik egyházi téren, mint ha pályáját most kezdené. Támadták, 15 évet átélte a magyar miniszterelnöki széken; ezeket az éveket duplán kell számítani: Kriegerjahren,⁶⁶ és most erősebb, mint valaha. Azt hitték mérges fegyverekkel gyökereit irtják és látjuk, hogy mind mélyebben hatja át a nemzet minden rétegét. Mert mikor a magyar állam és egyház consolidatióján dolgozik, szavára, tetteire, nevére minden igaz magyar ember szíve egyet-egyedobban”.⁶⁷

Az ünnepség végén a kollégium dísztermében leleplezték Tisza Kálmán kését, Thury Gyula fiatal festő alkotását, amelyen az ünnepelt díszmagyarban, a Szent István rend szalagjával díszítve látható.⁶⁸

Tisza Kálmán életében ez az ünnepség volt az utolsó kiemelt esemény, amikor a közfigyelem rá irányult. Még tíz évet élt, 1902 márciusában hunyt el a 72. életévében. 1901-ig országgyűlési képviselő volt, jó ideig a képviselőházba is eljárt, utolsó 12 éve alatt 30-szor emelkedett szólásra, de ahogy Mikszáth – aki szerint a népszerűség mértéke a félkaréj, vagyis, hogy kit hányan vesznek körbe, amikor belép a képviselői klubba – megfogalmazta „Egy napon aztán eltűnt Tisza félkaréja. Hatalma összeroppant. – Miért? Hogyan? Megfoghatatlan.”⁶⁹

Mára bizony a hazai nyilvánosságot alig valami emlékezteti rá. A Hajdú-Bihar megyei Komádi református templomán – ahol konfirmált – 2014 óta emléktáblája van bronz portréjával (alkotója Kurucz Imre). A Békés megyében működő szakképző iskola-csoport 2017-ig viselte nevét, akkor az új fenntartó, a Gál Ferenc Egyetem elhagyta az addigi Tisza Kálmán nevet. Baktalórántházán a

⁶⁴ *Uo.*, 83.

⁶⁵ *Uo.* 88–89.

⁶⁶ Utalás a háborús évekre, amelyeket a katonák nyugdíjánál duplán kellett számítani.

⁶⁷ *Emlékkönyv*, 89–90.

⁶⁸ *Uo.* 95. – A kép az *Emlékkönyv*ben is látható, sajnos csak fekete-fehér nyomatban.

⁶⁹ Kozári: *Tisza Kálmán* i.m. 322.

2019-ben épült tanuszodát róla nevezték el, mert Nyírbaktán kötött házasságot. Csak Pápán van – 2020 óta – utca elnevezve róla.⁷⁰ Köztéri szobra ma már nincs.⁷¹

Tisza Kálmán temetése Geszten 1902. március 26-án.⁷²

Tisza Kálmán egykori szobra Berettyóújfaluban (1928–1942)

⁷⁰ Budapesten 1902-ben az Új vásárteret Tisza Kálmánról nevezték el. A tér 1946–2011 között Köztársaság tér volt, jelenleg II. János Pál pápa tér.

⁷¹ 1913-ban Nagyváradon pályázatot irtak ki Tisza Kálmán emlékszoborra. Szentgyörgyi István nyertes tervét az I. világháború miatt ott nem valósították meg, majd csak 1928-ban Berettyóújfaluban. 1942-ben a második bécsi döntés után a szoboresortot átvitték Nagyváradra, de ott 1945-ben eltávolították talapzatáról és beolvasztották. A talapzat még sok évig ott állt, rajta Tisza Kálmán névvel. [Tisza Kálmán-szobor – Köztérkép \(kozterkep.hu\)](https://kozterkep.hu). Zala György készítette kis gipsz fejszobrát a Nemzeti Galéria raktára őrzi. <https://mng.hu/mutargyak/tisza-kalman/>

⁷² [Tisza Kálmán temetése \[Digitális Képtár - DKA-066123\] \(oszk.hu\)](https://oszk.hu)

Debrecenben a Piac utca 18. szám alatti tekintélyes bérházat, amibe a II. világháború után a MÁV Igazgatóság költözött, a köznyelv régebben Tisza palotának nevezte, de ez az elnevezés ma legfeljebb a város útikönyveiben található. Még kevesebben tudják, hogy a Povolny Ferenc tervei szerint, az 1820–1830-as években klasszicizáló modern stílusban épült egyemeletes épületet Tisza Kálmán miniszterelnök neje 1880-ban kétemeletesre építtette át eklektikus stílusban. Ekkor kapta a köznyelvben a Tisza-palota nevet. Homlokzatán azonban sem a Degenfeld, sem a Tisza családra nem utal semmi, az egyetlen emléktábla azt hirdeti, hogy az épület néhány évtizedig a városi zenedének adott helyet.

Tisza Kálmán 1884-ben a Vajdaságban, Újvidék mellett magyar családok letelepítésével a Budiszava nevű erdőség mellett új községet alapított, ami a lakosság kérésére *Tizsakálmánfalva* nevet kapta. Ez 1920-ban Budiszavá-ra változott, de a vajdasági magyarság összefogásának eredményeként 2015-ben visszakapta eredeti nevét. A faluban arcképes emléktábla örökíti meg az alapító érdemeit.⁷³

Talán kimondhatjuk, hogy emlékezetünkben Tisza Kálmán méltatlanul szorult háttérbe.

⁷³ <http://www.magyarosszefogas.rs/eredmenyeink/anyanyelvunket-szeretni-kell-budiszava-ismet-tizsakalmanfalva-lett>